

JAROSŁAW ROMINKIEWICZ

Uniwersytet Wrocławski

jaroslaw.rominkiewicz@uwr.edu.pl

ORCID: 0000-0002-2999-8455

Dekret Demofantosa — ateńskie prawo przeciw tyranii

Słowa kluczowe: tyrania, tyran, oligarchia, ateńskie prawa przeciw tyranii, dekret Demofantosa

THE DECREE OF DEMOPHANTOS — THE ATHENIAN LAW AGAINST TYRANNY

Abstract

The article is devoted to one of the Athenian laws against tyranny — the decree of Demophantos. It was aimed at protecting Athenian democracy against being overthrown again, and thus at preventing any authoritarian form of rule in this polis in the future. The author presents his own translation of this law, cited in Andokides's speech *On the Mysteries* (1.96–98). Moreover, he supports the view of M. Canevaro and E.M. Harris, according to which the text of the decree cannot be perceived as an authentic document, being in fact a later addition to this speech. The only elements of the decree that can be regarded as genuine are those, which are confirmed in speeches of Demostenes (*Against Leptines* 159–162) and Lycurgus (*Against Leocrates* 124–127).

Keywords: tyranny, tyrant, oligarchy, Athenian tyranny laws, the decree of Demophantos

Polis ateńska wprowadzała co pewien czas rozwiązania, których celem była ochrona państwa przed autorytaryzmem. Niektóre z nich miały charakter regulacji prawnych, określanych dziś umownie prawami przeciw tyranii. Pierwsze z nich, niepewnej daty i autorstwa¹, cytuje Arystoteles (*Ustrój polityczny Aten* 16,10):

ἐάν τις τυραννεῖν ἐπανιστῶνται [ἐπὶ τυραννίδι] ἢ συγκαθιστῆ τὴν τυραννίδα, ἄτιμον εἶναι καὶ αὐτὸν καὶ γένος.

¹ Szerzej na temat hipotez dotyczących czasu powstania i autorstwa tego prawa zob. M. Ostwald, *The Athenian legislation against tyranny and subversion*, „Transactions of the American Philological Association” 86, 1955, s. 105–110; M. Gagarin, *The thesmothetai and the earliest Athenian tyranny law*, „Transactions of the American Philological Association” 111, 1981, s. 71–77.

Jeżeli jacyś ludzie robią powstanie z zamiarem wprowadzenia tyranii albo jeżeli ktoś popiera tyranię, podlega karze utraty praw obywatelskich, zarówno on sam, jak i jego ród².

Źródła informują nas także o innych środkach podejmowanych w ateńskiej *polis*, będących dodatkowym zabezpieczeniem przed wprowadzeniem tyranii. W komedii Arystofanesa *Kobiety na święcie Thesmoforiów* (w. 335–339) kapłanka wzywa do klątwy, która miała dotknąć tego, kto „knuje coś przeciw ludowi”, a także „myśli o tyranii czy sprowadzeniu tyrana”. Klątwę kończą słowa (w. 349–351):

κακῶς ἀπολέσθαι τοῦτον αὐτὸν κῶκίαν ἀρᾶσθε, ταῖς δ' ἄλλαισιν ὑμῖν τοὺς θεοὺς εὐχεσθε
πάσαις πολλὰ δοῦναι κᾶραθά.

niech oni wszyscy zginą z całym domem!
Tego im życzenie, a dla całej reszty
błagajcie bogów o dobro, pomyślność³.

Fragment ten jest literackim odzwierciedleniem rzeczywistej klątwy wygłoszonej na początku sesji zarówno Zgromadzenia Ludowego, jak i Rady⁴.

Prawdopodobnie na początku Dionizjów⁵ Ateńczycy ogłaszali proklamację, zgodnie z którą każdemu, kto zabije tyrana, miała być wypłacona nagroda w wysokości jednego talenta. Żartobliwą aluzję do niej uczynił Arystofanes w komedii *Ptaki* (w. 1072–1075):

τῆδε μέντοι θῆμέρα μάλιστ' ἐπαναγορεύεται, ἣν ἀποκτείνει τις ὑμῶν Διαγόραν τὸν Μήλιον,
λαμβάνειν τάλαντον, ἣν τε τῶν τυράνων τίς τινα τῶν τεθνηκότων ἀποκτείνει, τάλαντον
λαμβάνειν.

Wszyscy dziś słyszeli takie zarządzenie:
„Jeżeli ktoś z Was zabije Diagorasa z Melos⁶,
Cały talent dostanie; jeżeli z tyranów
nieboszczyków któregoś zabije — też talent”⁷.

Przysięga składana przez heliastów zawierała również fragment, w którym sędziowie Sądu Ludowego przyrzekali nie głosować za tyranią ani oligarchią, a w razie podjęcia prób obalenia demokracji lub wygłoszenia mów lub propozycji

² Arystoteles, *Ustrój polityczny Aten*, przeł. L. Piotrowicz, [w:] Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Warszawa 2001, s. 716.

³ Arystofanes, *Komedie*, t. 2. *Ptaki, Lizystrata, Thesmoforiae, Żaby, Sejm kobiet, Plutos*, przeł. J. Ławińska-Tyszkowska, Warszawa 2003, s. 198.

⁴ Zob. A. Teegarden, *Death to Tyrants! Ancient Greek Democracy and the Struggle against Tyranny*, Princeton-Oxford 2014, s. 42.

⁵ Dionizje były wielkim świętem ku czci boga Dionizosa. Ich centralnymi wydarzeniami były agony teatralne, a od 487 roku również komediowe. Był to drugi najważniejszy festiwal po Panatenajach. Dionizje składały się z dwóch powiązanych ze sobą świąt, Dionizji Wiejskich i Dionizji Miejskich (zwanych też Wielkimi), odbywających się w różnych porach roku.

⁶ Diagoras z Melos był poetą lirycznym i filozofem, którego sąd skazał za ujawnienie tajemnic misterii eleuzyńskich. Wyroku nie wykonano, gdyż udało mu się zbiec z Aten.

⁷ Arystofanes, *Komedie...*, s. 66.

sprzecznych z tym ustrojem — nie podporządkować się im⁸. Niektórzy uczeni przyjmują, że podobny zakaz zawierała też przysięga składana przez członków ateńskiej Rady⁹.

W ostatnim dziesięcioleciu V wieku¹⁰ uchwalono kolejne prawo przeciw tyranii — dekret Demofantosa¹¹. Jego tekst cytowany jest w mowie Andokidesa *O misteriach*¹² (1,96–98).

δοξε τῆ βουλῆ καὶ τῷ δήμῳ Αἰαντὶς ἐπρυτάνευε, Κλεογένης ἐγραμμάτευε, Βοηθὸς ἐπεστάτει. τάδε Δημόφαντος συνέγραψεν. ἄρχει χρόνος τοῦδε τοῦ ψηφίσματος ἢ βουλῆ οἱ πεντακόσιοι λαχόντες τῷ κυάμῳ, οἷς Κλεογένης πρῶτος ἐγραμμάτευεν. ἐάν τις δημοκρατίαν καταλύη τὴν Ἀθήνησιν, ἢ ἀρχὴν τινα ἄρχη καταλελυμένης τῆς δημοκρατίας, πολέμιος ἔστω Ἀθηναίων καὶ νηποινεὶ τεθνάτω, καὶ τὰ χρήματα αὐτοῦ δημόσια ἔστω, καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπίδεκτον. ὁ δὲ ἀποκτείνας τὸν ταῦτα ποιήσαντα καὶ ὁ συμβουλευσας ὅσιος ἔστω καὶ εὐαγῆς. ὁμοῖα δ' Ἀθηναίους ἅπαντας καθ' ἱερῶν τελείων κατὰ φυλάς καὶ κατὰ δήμους, ἀποκτενεῖν τὸν ταῦτα ποιήσαντα. ὁ δὲ ὄρκος ἔστω ὅδε: „κτενῶ τῆ ἑμαυτοῦ χειρὶ, ἂν δυνατὸς ᾖ, ὅς ἂν καταλύσῃ τὴν δημοκρατίαν τὴν Ἀθήνησι, καὶ ἐάν τις ἄρξῃ τιν' ἀρχὴν καταλελυμένης τῆς δημοκρατίας τὸ λοιπὸν, καὶ ἐάν τις τυραννεῖν ἐπαναστῆ ἢ τὸν τύραννον συγκαταστήσῃ. καὶ ἐάν τις ἄλλος ἀποκτείνῃ, ὅσιν αὐτὸν νομῶ εἶναι καὶ πρὸς θεῶν καὶ δαϊμόνων, ὡς πολέμιον κτείναντα τὸν Ἀθηναίον, καὶ τὰ κτήματα τοῦ ἀποθανόντος πάντα ἀποδόμενος ἀποδώσω τὰ ἡμίσεια τῷ ἀποκτείναντι καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ καὶ ψήφῳ, καὶ οὐκ ἀποστερήσω οὐδέν. ἐάν δέ

⁸ Przysięgę tę, przypisywaną tradycyjnie Solonowi, przytacza *in extenso* Demostenes w mowie *Przeciw Timokratesowi* (24,149–151). Kwestii obrony przed tyranią dotyczy początek przysięgi cytowany w 149 rozdziale tej mowy: ψηφιοῦμαι κατὰ τοὺς νόμους καὶ τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων καὶ τῆς βουλῆς τῶν πεντακοσίων. καὶ τύραννον οὐ ψηφιοῦμαι εἶναι οὐδ' ὀλιγαρχίαν: οὐδ' ἐάν τις καταλύῃ τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων ἢ λέγῃ ἢ ἐπιψηφίξῃ παρὰ ταῦτα, οὐ πείσομαι. — „Będę oddawał głos zgodnie z prawami i uchwałami ludu ateńskiego oraz Rady Pięciuset. I nie oddam głosu za ustanowieniem tyrańca lub oligarchii ani też nie dam się przekonać, jeśli ktoś będzie chciał obalić władzę ludu ateńskiego albo będzie przemawiał lub poddawał pod głosowanie coś w sprzeczności z tamtymi sprawami” (przeł. J. Kucharski, [w:] Demostenes, *Mowy*, przeł. M. Bizoń *et al.*, Warszawa 2023, s. 426). Obecnie przyjmuje się, że tekst ten nie jest dokumentem autentycznym, lecz późniejszym dodatkiem do tej mowy. Cytowana w tej mowie przysięga pomija kilka istotnych elementów, potwierdzonych w innych źródłach (zob. M. Canevaro, *The Documents in the Attic Orators*, Oxford 2013, s. 174–180). Na temat rekonstrukcji przysięgi heliastów zob. M. Fränkel, *Der attische Heliasteneid*, „Hermes” 13, 1878, nr 4, s. 452–466. Zob. też D. Mirhady, *The Dikasts' oath and the question of fact*, [w:] *Horkos: The Oath in Greek Society*, red. A. Sommerstein, J. Fletcher, Exeter 2007, s. 48–59; E.M. Harris, *The Rule of Law in Action in Democratic Athens*, Oxford 2013, s. 102–137.

⁹ Tak P.J. Rhodes, *The Athenian Boule*, Oxford 1985, s. 36–37.

¹⁰ Wszystkie daty dotyczą okresu przed naszą erą.

¹¹ Na temat tego dekretu zob. M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*, Berkeley 1986, s. 414–418; J.F. McGlew, F. James, *Tyranny and Political Culture in Ancient Greece*, New York 1993, s. 185–187; J.L. Shear, *The oath of Demophantos and the politics of Athenian identity*, [w:] *Horkos...*, s. 148–160; J.L. Shear, *Polis and Revolution: Responding to Oligarchy in Classical Athens*, Cambridge 2011, *passim*; D.A. Teegarden, *The oath of Demophantus, revolutionary mobilization, and the preservation of the Athenian democracy*, „Hesperia” 81, 2012, nr 3, s. 433–465; D.A. Teegarden, *Death to Tyrants!...*, s. 15–53.

¹² Została ona przygotowana na potrzeby słynnego procesu, który odbył się w 399 roku. Szerzej zob. D.M. MacDowell, *Andokides on the Mysteries*, Oxford 1962 (reprinted 2003). Polski przekład tej mowy [w:] Andokides, *Mowy*, przeł. I. Ptaszek, Kraków 2002, s. 3–47.

τις κτεινών τινὰ τούτων ἀποθάνῃ ἢ ἐπιχειρῶν, εὖ ποιήσω αὐτὸν τε καὶ τοὺς παῖδας τοὺς ἐκείνου, καθάπερ Ἀρμόδιον τε καὶ Ἀριστογείτονα καὶ τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν. ὅποσοι δὲ ὄρκοι ὁμόμονται Ἀθηναίων ἢ ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἢ ἄλλοθι ποῦ ἐναντίοι τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων, λύω καὶ ἀφήμι”. ταῦτα δὲ ὁμοσάντων Ἀθηναῖοι πάντες καθ’ ἑρῶν τελείων, τὸν νόμιμον ὄρκον, πρὸ Διονυσίων καὶ ἐπέυχεσθαι εὐορκοῦντι μὲν εἶναι πολλὰ καὶ ἀγαθὰ, ἐπιορκοῦντι δ’ ἐξῶλη αὐτὸν εἶναι καὶ γένος.

Postanowiła Rada i Zgromadzenie, prytanię¹³ sprawowała fyle¹⁴ Aiantis¹⁵, Kleogenes był sekretarzem [Rady], [jej] przewodniczącym Boetos. Wniosek sporządził Demofantos. Czas [przyjęcia] dekretu: pierwsze posiedzenie Rady Pięciuset, wybranych głosowaniem, których pierwszym sekretarzem był Kleogenes: „Jeśli ktoś obala demokrację w Atenach lub sprawuje jakiś urząd po obaleniu demokracji, niech stanie się wrogiem Ateńczyków i niech zostanie bezkarnie zabity, a jego majątek niech przypadnie ludowi, [jego] dziesiąta część zaś Bogini. Ten, kto zabił osobę, która tak postąpiła, jak i ten, kto [mu] to doradził, niech pozostanie czysty i wolny od zmazy. Wszyscy zaś Ateńczycy niech złożą przysięgę nad nieskazitelnymi ofiarami, według fyl i według demów, że zabiją tego, kto tak postąpił. Przysięga niech brzmi zaś tak: „Zabiję — jeśli będę mógł — własną ręką każdego, kto obalił demokrację w Atenach, kto sprawował jakiś urząd po obaleniu demokracji, kto odbudował tyranie albo pomagał w ustanowieniu tyrana. Jeśli ktoś inny dokona zabójstwa, uznam go za czystego wobec bogów i duchów opiekuńczych, jako że zabił wroga Ateńczyków, sprzedawszy majątek zabitego słowem, czynem albo głosem, połowę oddam zabójcy i nie zabiorę niczego dla siebie. Jeśli zaś ktoś, zabijając którąś z tych osób lub usiłując [ją] zabić, sam zginie, jemu i jego dzieciom okażę tyle dobra, ile [okazano] Harmodiosowi i Aristogejtonowi¹⁶ oraz ich potomkom. Zrywam i od-

¹³ Pięćdziesięcioosobowa reprezentacja każdej fyli (tzw. *prytaneis*) pełniła przez dziesiątą część roku administracyjnego (*prytaneia*) funkcję organu wykonawczego Rady Pięciuset, zajmując się bieżącymi sprawami *pólis*.

¹⁴ W wyniku reformy Klejstenesa Attyka została podzielona na 10 fyl (*phylai*), 30 okręgów (*trittyes*) — w każdej fyli znajdowały się 3 okręgi — oraz 139 demów (*dēmoi*), czyli gmin. Fyle skonstruowane były w ten sposób, że każda z nich składała się z trzech *trittyes* („trójek”): pierwsza była jedną z dziesięciu „dzielnic” Aten (*asty*), druga częścią wybrzeża (*paralia*), trzecia zaś terytorium wyodrębnionym wewnątrz Attyki (*mesogeia*). Szerzej na temat wymienionych wyżej jednostek zob. V. von Schoeffer, s.v. *Dēmoi*, [w:] *Paulys Realenzyklopaedie der classischen Altertumswissenschaft* V,1, 1905, szp. 1–131; D.W. Bradeen, *The trittyes in Cleisthenes’ reforms*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 86, 1955, s. 22–30; W.E. Thompson, *The deme in Kleisthenes’ reforms*, „Symbolae Osloensis” 46, 1971, s. 72–79; J. Trail, *The Political Organization of Attica. A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and Their Representation in the Athenian Council*, Princeton 1975; D. Whitehead, *The Demes of Attica 508/7–CA. 250 B.C. A Political and Social Study*, Princeton 1986; J. Rominkiewicz, *Attyckie demy po reformach Klejstenesa*, [w:] *Samorząd i samorządność w przeszłości i teraźniejszości*, red. M.J. Ptak, Wrocław 2013, s. 15–26.

¹⁵ Była to najmniejsza ateńska fyle, składająca się jedynie z sześciu demów.

¹⁶ W 514 roku dwaj ateńscy arystokraci Harmodios i Aristogejton zamordowali tyrana Aten Hipparcha, brata Hippiasza (obaj byli synami ateńskiego tyrana Pizystrata). Harmodios zginął podczas zamachu, zaś Aristogejton został schwytany, a następnie stracony. Obydwaj Ateńczycy stali się symbolem walki z tyranią i obrony swobód demokratycznych. Prawdziwy powód zamachu był jednak natury osobistej. Tradycja historiograficzna reprezentowana przez Herodota i Tukidydesa opisywała te wydarzenia w inny sposób, przecząc istnieniu związku między zabójstwem Hipparcha a upadkiem tyranii. Herodot pisze (5,5,62 i n.), że po zamordowaniu Hipparcha przez Harmodiosa i Aristogejtona rządy Hippiasza trwały jeszcze kolejne cztery lata i były jeszcze bardziej surowe. Historyk stwierdza też dalej, że tyrania została obalona przez Spartan i wygnanych Alkmeonidów. Tukidydes, odnosząc się do tych wydarzeń (1,20,1–2 oraz 53,3–59), podaje, że zabójstwo zostało

stępuję od wszelkich przysięg przeciw ludowi ateńskiemu, jakie tylko zostały [przeze mnie] złożone w Atenach albo w wojsku, albo w jakimkolwiek innym miejscu”. Wszyscy Ateńczycy, złożąwszy takie przysięgi nad nieskazitelnymi ofiarami, jako zwyczajową przysięgę przed Dionizjami, będą się modlić, żeby dotrzymującemu przysięgi wiodło się dobrze, zaś łamiącemu ją i jego rodowi przyniosło to zgnębienie¹⁷.

Obecnie powszechnie przyjmuje się, że większość praw i dekretów umieszczonych w mowach attyckich oratorów nie jest autentycznymi dokumentami z okresu klasycznego. W oryginalnych mowach wygłaszanych w sądzie logograf¹⁸ nie umieszczał tekstów praw, gdyż odczytywał je podczas rozprawy woźny. Prawa przywoływane w zachowanych mowach sądowych, cytowane po wezwaniu mówcy do ich odczytania, są w większości późniejszą rekonstrukcją. Powstała ona na podstawie interpretacji praw dokonanej w tekście mowy przez logografa i wzmianek w innych źródłach.

Zdecydowana większość naukowców była do niedawna zdania, że cytowany wyżej tekst dekretu Demofantosa jest autentyczny¹⁹. Stosunkowo niedawno temu

dokonane z powodów prywatnych. Harmodios odrzucił zaloty Hipparcha, a ten drugi, kierowany zemstą, obraził siostrę Harmodiosa, odmawiając jej podczas procesji panatenańskiej zaszczytnego miejsca przypisanego dziewczętom o wysokiej pozycji społecznej, tym samym uczynił także afront jej rodzinie. Również i ten historyk jest świadomy faktu, że tyrania została obalona w rzeczywistości przez Spartan i Alkmeonidów (6,53,3; 6,59,4), i potwierdza (6,59,2 i 4), że po śmierci Hipparcha trwała przez kolejne cztery lata, jeszcze mocniej doświadczając Ateńczyków. Jednak zgodnie z demokratyczną legendą to właśnie czyn Harmodiosa i Aristogejtona doprowadził do upadku tyranii i przyznania wszystkim Ateńczykom izonomii, czyli równości wobec prawa. O tym, jak głębokie było to przekonanie wśród społeczeństwa, świadczą niektóre *skolia*, czyli pieśni biesiadne, wykonywane podczas sympozjonów. Oto jedna z nich:

Wieczna wam za to na tej ziemi sława,
O Harmodiosie, Aristogejtonie,
Żeście pospołu zabili tyrana,
I równie prawa Ateńczykom dali

(przeł. J. Danielewicz, [w:] *Liryka starożytnej Grecji*, oprac. J. Danielewicz, Warszawa-Poznań 1996, s. 399). O wielkim szacunku dla Harmodiosa i Aristogejtona świadczy również fakt, że istniało także w Atenach prawozakazujące nie mówić o tyranobójcach oraz intonować znieważające ich pieśni. Wspomina o tym Hyperejdes w trzecim rozdziale mowy *Przeciwko Filippidesowi* (zob. D.D. Phillips, *The Law of Ancient Athens*, Ann Arbor 2013, s. 133–134). Szerzej na temat Harmodiosa i Aristogejtona zob. I. Calabi-Limentani, *Armodio e Aristogitone, gli uccisi dal tiranno*, „Acme” 29, 1976, nr 1, s. 9–27; E. Meyer, *Thucydides on Harmodius and Aristogeiton, tyranny and history*, „The Classical Quarterly” 58, 2008, nr 1, s. 13–34.

¹⁷ Przekład autora.

¹⁸ Szerzej na temat logografów, czyli płatnych autorów mów sądowych, zob. Isajos, *Mowy*, przeł. J. Rominkiewicz, Wrocław 2013, s. 19–26 (wraz z cytowaną tam literaturą).

¹⁹ Zob. J. Droysen, *De Demophanti Patroclidis Tisameni populiscitis quae inserta sunt Andocidis orationi Peri Mysterion*, Berlin 1873; C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1952, s. 280, przyp. 2, 372, 378; M. Ostwald, *The Athenian...*, s. 113–114; D.M. MacDowell, *Andokides ...*, s. 134–136; M. Edwards, *Greek Orators IV. Andocides*, Warminster 1995, s. 181; R. Osborne, *Changing the discourse*, [w:] *Popular Tyranny: Sovereignty and Its Discontents in Ancient Greece*, red. K. Morgan, Austin 2003, s. 261, 265; J. Ober, *Athenian Legacies: Essay on the Politics of Going on Together*, Princeton 2005, s. 224–

Mirko Canevaro i Edward Harris opublikowali jednak niezwykle ważny artykuł, w którym wykazali, że wszystkie dokumenty w rozdziałach 77–98 w mowie *O misteriach* są fałszerstwami²⁰, a ich ustalenia poparło kilku uczonych²¹. Alan Sommerstein podjął mimo to próbę obrony autentyczności dekretu Demofantosa, przywołanego w rozdziałach 96–98 I mowy Andokidesa²². Sprowokowało to Harrisa do kolejnej publikacji i odpowiedzi na artykuł Sommersteina²³.

Canevaro i Harris, oceniając autentyczność dokumentów wstawionych do mowy Andokidesa, zwrócili szczególną uwagę na język tych tekstów. Ich zdaniem powinien być on zgodny ze standardowymi formułami i słownictwem dekretów i inskrypcji z tego okresu. Kiedy język dokumentu nie zawiera odpowiedników występujących w prozie dokumentalnej z tej samej epoki, jest to istotna wskazówka, że dokument nie jest autentyczny. Po zapoznaniu się z argumentami wysuwanyymi przez obu autorów uznają je za przekonujące²⁴.

225; J. McGlew, *Fighting tyranny in fifth-century Athens: Democratic citizenship and the oath of Demophantus*, „Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London” 55, 2012, nr 2, s. 91–99.

²⁰ M. Canevaro, E.M. Harris, *The documents in Andocides' On the Mysteries*, „The Classical Quarterly” 62, 2012, nr 1, s. 98–129.

²¹ Zob. N. Luraghi, *To die like a tyrant*, [w:] *The Splendors and Miseries of Ruling Alone: Encounters with Monarchy from Archaic Greece to the Hellenistic Mediterranean*, red. N. Luraghi, Stuttgart 2013, s. 51, przyp. 12; Ch. Joyce, *Μὴ μνησικακεῖν and 'all the laws' (Andocides On the Mysteries 81-2). A Reply to E. Carawan*, „Antichthon” 48, 2014, s. 37–54; J. Roisman, M.J. Edwards, *Lycurgus. Against Leocrates*, Cambridge 2019, s. 204–205; M. Bizoń, J. Filonik, J. Kucharzski, *Antyfont, Dejnarchoś i Likurg*, Katowice 2020, s. 370, przyp. 198.

²² Zob. A.H. Sommerstein, *The authenticity of the Demophantus decree*, „The Classical Quarterly” 64, 2014, nr 1, s. 49–57.

²³ E.M. Harris, *The authenticity of the document at Andocides on the Mysteries 95–98*, „Tekmeria” 12, 2014, s. 121–153.

²⁴ Oto niektóre argumenty przedstawione przez Canevaro i Harrisa, przemawiające za tym, że dekretu Demofantosa — w kształcie, w jakim odnajdujemy go u Andokidesa — nie można uznać za dokument autentyczny (kilka dodatkowych przedstawię niżej w tekście).

- 1) Czasownikiem użytym w dekrecie Demofantosa, cytowanym przez Andokidesa dla określenia czynności składania propozycji nowego prawa jest *συνέγραψεν*. Jednak we wszystkich wstępach dekretów zachowanych w inskrypcjach z V i IV wieku czasownikiem tym jest zawsze forma *ἔϊπε*.
- 2) Odnoszące się do Rady wyrażenie *ἡ βουλή οἱ πεντακόσιοι λαχόντες τῶ κυάμω* nie występuje w dekretach z V i IV wieku.
- 3) Formuła *ὅτε Κλεογένης πρῶτος ἐγραμμάτευεν* we wstępie dekretu Demofantosa nie ma odpowiednika we wstępach ateńskich inskrypcji. W połowie IV wieku zawierały bowiem one nazwę *fyli* w dopełniaczu. Po niej następowały imiesłów *πρυτανευούσης* i zaimek względny *ἧ*, po którym pojawiała się dalej imię sekretarza Rady i czasownik *ἐγραμμάτευεν*.
- 4) Po 370 roku wyrażenie *ὁ δεῖνα ἐγραμμάτευεν* nigdy nie jest połączone zaimkiem względnym z Radą jako słowem przezeń określanym, ale z nazwą *fyli* sprawującej prytanię. We wszystkich zachowanych na kamieniu dekretach Zgromadzenia ostatnim elementem wstępu jest formuła wniosku (*ὁ δεῖνα ἔϊπε*). W dokumencie wstawionym do tekstu Andokidesa po formule wniosku (*τάδε Δημόφαντος συνέγραψεν*) znajduje się natomiast

Dekret Demofantosa jest niewątpliwym faktem historycznym. Miał on na celu ochronę ateńskiej demokracji przed jej ponownym obaleniem, a więc niedopuszczenie w przyszłości do jakichkolwiek autorytarnych rządów w tej *polis*²⁵. Jego uchwalenie mogło wynikać z panującego w tym czasie powszechnego przekonania, że wcześniejsze rozwiązania prawne dotyczące walki z tyranią były przestarzałe i nieskuteczne.

Uchwalenie dekretu potwierdzają trzy mowy sądowe. Poza wspomnianą już mowę Andokidesa *O misteriach* odniesienia do tego dekretu odnajdujemy również u dwóch innych ateńskich logografów — Demostenesa i Likurga. Przyjmując, że tekst dekretu zachowany w mowie *O misteriach* jest późniejszym dodatkiem do niej, a więc nie jest tekstem autentycznym, za pewne elementy tego dekretu możemy uznać zatem tylko te, które znajdują potwierdzenie w przywołanych niżej mowach.

fraza umożliwiająca datowanie dekretu. Tekst obejmujący rzeczywistą treść tego prawa następuje dopiero później. Taka sekwencja nie ma odpowiednika w żadnym ateńskim dekreście z V i IV wieku.

- 5) Wstęp dekretu podaje imię Κλεογένης (sekretarza Rady) nie raz, ale dwa razy. Sommerstein, próbując wytłumaczyć ten problem, przyjął rozwiązanie zaproponowane wcześniej przez Böckha: dokonał zmiany imienia na Κλειγένης, które nosił sekretarz Rady z lat 410/409 (IG I³ 375, w. 1), mimo że imię Κλεογένης jest poprawnym imieniem ateńskim.
- 6) Rzeczownik πολέμιος jest zawsze używany w odniesieniu do wroga na wojnie i nigdy nie jest w źródłach odpowiednikiem słowa ἄτιμος.
- 7) Występujące w dekrecie Demofantosa słowo εὐαγής nigdy nie występuje w attyckich inskrypcjach zawierających publiczne dokumenty.
- 8) Likurg stwierdza w mowie *Przeciw Leokratesowi*, że w przysiędze Demofantosa każdy Ateńczyk zobowiązał się zabijać λόγῳ καὶ ἔργῳ καὶ χειρὶ καὶ ψήφῳ. Z dekretu umieszczonego w mowie *O misteriach* wynika jednak, że każdy Ateńczyk przysięgał: κτενῶ τῆ ἐμαυτοῦ χειρὶ („zabiję własną ręką”). Kilka linijek niżej czytamy w nim zaś: τὰ κτήματα τοῦ ἀποθανόντος πάντα ἀποδόμενος ἀποδώσω τὰ ἡμίσεια τῷ ἀποκτείναντι καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ καὶ ψήφῳ („sprzedawszy majątek zabitego słowem, czynem albo głosem, połowę oddam zabójcy”). Zdaniem obu autorów, gdy porównuje się oba teksty, wydaje się, że wyrażenie „słowem, czynem albo głosem”, mimo że gramatycznie poprawne, znajduje się w niewłaściwym miejscu.
- 9) W dekrecie użyto terminu ἀπόγονος, który nie występuje w dekretach aż do czasów cesarstwa rzymskiego. Kiedy jest w nich mowa o przyznaniu określonym jednostkom jakichś zaszczytów, rozszerzanych następnie na ich potomków, używanym terminem jest zawsze rzeczownik ἔκγονος.
- 10) W przysięgach zachowanych w ateńskich dekretach zachowanych na kamieniu (i w jednym tekście literackim), ci, którzy przysięgają, obiecują spełnić warunki przysięgi „najlepiej jak potrafią” (κατὰ τὸ δυνατόν). Dekret Demofantosa umieszczony w I mowie Andokidesa zawiera wyrażenie ἂν δυνατός ᾧ, które nigdy nie występuje w przysięgach zawartych w dekretach.
- 11) Końcowe słowo użyte w dekrecie we frazie πρὸς θεῶν καὶ δαιμόνων nie występuje w żadnych dekretach Zgromadzenia, zaś zwrot πρὸς θεῶν tylko w inskrypcjach pogrzebowych z okresu rzymskiego, nigdy w inskrypcjach (nie mówiąc już o dekretach Rady i Zgromadzenia) z okresu klasycznego i hellenistycznego.

²⁵ Tak D.M. MacDowell, *Andokides...*, s. 135.

Pierwszą z nich jest mowa Demostenesa *Przeciw Leptinesowi*²⁶. Do dekretu odnoszą się w niej rozdziały 159–162. Wygłaszając tę mowę przed Sądem Ludowym w 355/354 roku, słynny mówca zamierzał doprowadzić, na podstawie publicznego oskarżenia o wniesienie i przeprowadzenie niestosownego prawa (*graphé nómon me epitédeion thelnai*), do uchylecia prawa, którego inicjatorem był Leptines²⁷. Odwoływało ono wszystkie wcześniejsze zwolnienia z obciążeń publicznych (*atéleia*) i zabraniało przyznawania ich w przyszłości²⁸. Wyjątek miał dotyczyć jedynie potomków Harmodiosa i Aristogejtona. Zdaniem mówcy uhonorowanie dobroczyńców państwa tym przywilejem przyczyniało się do zapewnienia *polis* bezpieczeństwa. Zniesienie albo ograniczenie tej praktyki przyniosłoby Ateńczykom szkodę. Dla poparcia swej argumentacji Demostenes odniósł się między innymi do dekretu Demofantosa. Stwierdził, że na jego mocy przyszli tyranobójcy mieli być traktowani tak samo jak potomkowie Harmodiosa i Aristogejtona. Gdyby prawo Leptinesa obowiązywało, Ateńczycy nie mogliby dotrzymać swoich przysięg gwarantujących pewne przywileje tyranobójcom i ich dzieciom. Zapotrzebowanie na zabójców tyranów, zdaniem Demostenesa, wcale nie minęło, gdyż nie sposób przewidzieć tego, co wydarzy się w przyszłości. Dla poparcia tego stanowiska posłużył się przykładem Syrakuz, kiedyś potężnego, zarządzanego w demokratyczny sposób miasta, nad którym kontrolę przejął tyran Dionizjos I. Aby nie dopuścić do podobnej sytuacji w Atenach, dekret Demofantosa powinien zatem, według Demostenesa, obowiązywać dalej bez jakichkolwiek zmian w jego treści.

Drugim tekstem, w którym znajdują się bezpośrednie odniesienia do dekretu Demofantosa, jest mowa Likurga *Przeciw Leokratesowi*²⁹. Po klęsce sojuszniczej armii pod Cheroneą w 338 roku Leokrates, zamożny obywatel ateński, udał się na Rodos, a następnie do Megary, gdzie mieszkał przez mniej więcej sześć lat. Podczas pobytu w tym mieście sprzedał swoją nieruchomość w Attyce, a uzyskane pieniądze zainwestował w handel zbożem. W 331 roku powrócił do Aten. Wykorzystując procedurę zwaną *eisangelía*³⁰, Likurg oskarżył go o zdradę stanu (*prodosía*)³¹. W tej procedurze oskarżyciel najpierw wnosił oskarżenie do

²⁶ Zob. M. Canevaro, *Demostene, Contro Leptine. Introduzione, traduzione e commento stolico*, Berlin 2016. Polski przekład tej mowy (autorstwa M. Bizonia) [w:] Demostenes, *Mowy...*, s. 116–202.

²⁷ Zob. M. Canevaro, *The procedure of Demosthenes' Against Leptines: How to repeal (and replace) an existing law*, „Journal of Hellenic Studies” 136, 2016, s. 39–58.

²⁸ Zob. M. Canevaro, *What was the law of Leptines' really about? Reflections on Athenian public economy and legislation in the fourth century BCE*, „Constitutional Political Economy” 29, 2018, s. 440–464.

²⁹ Zob. *Dinarchus, Hypereides, and Lycurgos*, przeł. I. Worthington, C.R. Cooper, E.M. Harris, Austin 2001, s. 159–203; M. Bizoń, J. Filonik, J. Kucharski, *Antyfont*, s. 325–377.

³⁰ Szerzej na temat tej procedury zob. M.H. Hansen, *Eisangelia: The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Impeachment of Generals and Politicians*, Odense 1975.

³¹ Tekst prawa dotyczącego tej procedury przekazał Hypereides (3,7–8).

Zgromadzenia lub Rady, a następnie do jednego z sądów powszechnych w celu przeprowadzenia procesu. Prawo dotyczące wspomnianej wyżej procedury przewidywało, że można było ją wykorzystać do ścigania poważnych przestępstw przeciwko państwu, w tym spisku mającego na celu obalenie demokracji i zdrady zagrażającej obronności miasta. Likurg argumentował, że wyjazd Leokratesa z Aten był równoznaczny ze zdradą stanu.

W rozdziale 127 tej mowy Likurg zwraca się do sędziów:

διομώκατε δ' ἐν τῷ ψηφίσματι τῷ Δημοφάντου κτενεῖν τὸν τὴν πατρίδα προδιδόντα καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ καὶ χειρὶ καὶ ψήφῳ. μὴ γὰρ οἴεσθε τῶν μὲν οὐσιῶν, ἃς ἂν οἱ πρόγονοι καταλίπωσι, κληρονόμοι εἶναι, τῶν δ' ὄρκων καὶ τῆς πίστεως, ἣν δόντες οἱ πατέρες ὑμῶν ὄμηρον τοῖς θεοῖς τῆς κοινῆς εὐδαιμονίας τῆς πόλεως μετείχον, ταύτης δὲ μὴ κληρονομεῖν.

Przysięgliście w dekrecie Demofantosa zabić — czy to słowem, czy czynem, czy ręką, czy głosem — tego, kto zdradzi [naszą] ojczyznę. Nie myślcie, że jesteście spadkobiercami majątku, który pozostawili [wasi] przodkowie, zaś ich przysięg i świadectwa, które wasi ojcowie dali bogom jako zabezpieczenie i [w ten sposób] uczestniczyli we wspólnym dobrobycie państwa, nie odziedziczyliście³².

Likurg wyraźnie podkreśla zatem, że na heliastach mających wydać werdykt w sprawie Leokratesa ciążyą moralne zobowiązania dochowania wierności przysiędze złożonej przez ich przodków na mocy dekretu Demofantosa. Konieczność zastosowania kary śmierci wobec osób planujących obalenie demokracji mówca uzasadnia tym, że o ile za inne przestępstwa należy wymierzać kary po fakcie, o tyle zdradę i obalenie demokracji trzeba karać wcześniej. Jeśli bowiem przegapi się moment, w którym jacyś ludzie dopiero zamierzają wyrządzić szkodę ojczyźnie, to po tym, jak już jej dokonają, nie będzie można wymierzyć im kary, gdyż ich pozycja w państwie stanie się zbyt silna³³.

Wiemy, że oryginał dekretu Demofantosa wryto na kamiennej steli, która nie zachowała się jednak do naszych czasów. Świadczy o tym kilka wzmianek u logografów. W mowie *O misteriach* (1,95), mając na myśli ten dekret, mówca stawia pytanie: „Co mówi prawo wryte na steli znajdującej się naprzeciwko Buleuterionu”, czyli siedziby ateńskiej Rady Pięciuset³⁴, i odpowiada następnie, jak się powszechnie przyjmuje, parafrazą jednego z przepisów dekretu Demofantosa. Nieco inaczej lokalizację steli przedstawia Likurg. W 124 rozdziale mowy *Przeciw Leokratesowi* podaje bowiem, że stela z tekstem dekretu znajdowała się w Buleuterionie. Demostenes w mowie *Przeciw Leptinesowi* (20,159) wspomina o „steli Demofantosa”, nie odnosi się jednak do jej lokalizacji.

³² Przekład autora.

³³ Lik. 1,126.

³⁴ Szerzej na temat tego organu zob. M.H. Hansen, *The Athenian Assembly in the Age of Demosthenes*, Oxford 1987; M.H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa. Struktura, zasady i ideologia*, przeł. R. Kulesza, Warszawa 1999, s. 249–267. Na temat miejsca posiedzeń Rady Pięciuset zob. M.H. Hansen, *Demokracja...*, s. 254–255.

Nie ulega również wątpliwości, że dekret uchwalono albo w ostatniej dekadzie V wieku albo na początku wieku IV. Komentatorzy proponują dwie możliwe daty. Jedni wiążą jego powstanie z wydarzeniami, które nastąpiły w Atenach wiosną 410 roku, kiedy po zwycięskiej bitwie morskiej pod Kyzikos doszło do obalenia rządów oligarchicznej Rady Czterystu³⁵ i odzyskania przez ateński *démos* kontroli nad *polis*. Autorzy popierający tę koncepcję przyjmują, że dekret uchwalono prawdopodobnie w czerwcu 410 roku³⁶. Inni, jak Canevaro i Harris, uważają jednak, że dekret Demofantosa uchwalono po obaleniu rządów tak zwanych trzydziestu tyranów³⁷, co wyraźnie sugeruje Likurg (1,124)³⁸.

Dekret przewidywał, że każda osoba, która odkryje działania jakiejś osoby zmierzające do objęcia tyranii, zdrady państwa albo obalenia demokracji, winna zabić takiego człowieka bez obawy o swoją odpowiedzialność z tytułu morderstwa. *Pséphisma* to gwarantowało jej również, że będzie wolna od winy religijnej. Jest to bardzo istotne, gdyż zgodnie z ówczesnymi wierzeniami i prawem zabójców dotykała zmaza religijna (*miasma*)³⁹. Dekret ten jest więc jednym z dowo-

³⁵ Zob. Arist. *Ath. Pol.* 30–32. Szerzej na temat tych wydarzeń zob. H. Heftner, *Der oligarchische Umsturz des Jahres 411 v. Chr. und die Herrschaft der Vierhundert in Athen. Quellenkritische und historische Untersuchungen*, Frankfurt am Main 2001. Na temat struktury, znaczenia i ideologii oligarchii zob. M. Ostwald, *Oligarchia: The Development of a Constitutional Form in Ancient Greece*, Stuttgart 2000.

³⁶ Zob. D.M. MacDowell, *Andokides...*, s. 135; D.A. Teegarden, *Death to Tyrants!...*, s. 30.

³⁷ Na temat ich rządów zob. P. Krentz, *The Thirty at Athens*, Ithaca-London 1982; G. Németh, *Kritias und die Dreißig Tyrannen. Untersuchungen zur Politik und Prosopographie der Führungselite in Athen 404/403 v. Chr.*, Stuttgart 2006. Zwięzły opis wydarzeń podają B. Bravo *et al.*, *Historia starożytnych Greków*, t. 2. *Okres klasyczny*, Warszawa 2009, s. 243–244, 372–374.

³⁸ Zob. M. Canevaro, E.M. Harris, *The Documents...*, s. 126. Szerzej na temat kontekstu historycznego uchwalenia tego dekretu zob. E.M. Harris, *The authenticity...*, s. 146–151.

³⁹ Stosowane w Atenach procedury przeciw zabójcom wiązały się ściśle z oczyszczeniem sfery publicznej *polis* od zmazy religijnej, będącej wynikiem zabójstwa. Osoby postronne miały świadomość zagrożenia zmazą dzięki specjalnej procedurze określanej mianem *prórrhesis*. Polegała ona na publicznym ogłoszeniu tożsamości mordercy poprzez uroczyste oświadczenie złożone przez uprawnionych do zemsty krewnych ofiary oraz archonta króla. Jej skutkiem było wykluczenie zabójcy z życia religijnego, społecznego i politycznego społeczności ateńskiej (zob. A. Bendlin, *Purity and pollution*, [w:] *A Companion to Greek Religion*, red. D. Ogden, Oxford 2007, s. 18). W ostatnich kilkudziesięciu latach niektórzy uczeni zajmujący się prawem ateńskim — jak D.M. MacDowell, *Athenian Homicide Law in the Age of Orators*, Manchester 1963, s. 140–150 czy R. Parker, *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford 1983, s. 104–143 — umniejszali jednak znaczenie zmazy w prawie o zabójstwach. Zdaniem tego drugiego poglądy na temat zmazy wywołanej zabójstwem powstały jeszcze w okresie homeryckim i były wytworem społeczeństwa funkcjonującego bez formalnych instytucji prawnych. Wierzenia te praktycznie zanikły w IV wieku przed naszą erą w wyniku rozwoju prawa i sądów w klasycznych Atenach. Zbliżone do Parkera poglądy zaprezentowali też E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, Oxford 2004, s. 17–20 oraz R. Sealey, *Aristotle, Athenaiion Politeia 57,4: Trial of animals and inanimate objects for homicide*, „The Classical Quarterly” 56, 2006, nr 2, s. 479–481. Zdaniem tego drugiego *miasma* jako skutek zabójstwa występowała w okresie klasycznym tylko w tragediach i należała do świata mitów oraz nie miała wpływu na ateńskie prawo i procedurę prawną dotyczącą zabójstw.

dów, że przekonanie o zagrożeniu zmazą będącą skutkiem zabójstwa było żywe w Atenach jeszcze w V wieku⁴⁰.

Dekret Demofantosa przewidywał też przywileje dla potomków przyszłych tyranobójców. Potwierdza to Demostenes. Dzieci przyszłych tyranobójców, którzy ponieśliby śmierć, usuwając tyrana, miały być nagrodzone przywilejami, jakie przyznano potomkom Harmodiosa i Aristogejtona. Były to *sítisis en prytaneio* — przywilej ugoszczenia w Prytanejonie, czyli siedzibie prytańców⁴¹, *proedria* — przywilej zajmowania honorowego miejsca w czasie uroczystości w teatrze — oraz, prawdopodobnie, *atéleia* — przywilej polegający na uwolnieniu od pewnych ciężarów publicznych i podatków⁴².

Pozostałe regulacje przywołane w dekreście Demofantosa, cytowanym w moim *O misteriach*, mają walor jedynie hipotetyczny, nie znajdują bowiem potwierdzenia w innych źródłach.

Po pierwsze, nie wiemy, kiedy Ateńczycy złożyli przysięgę Demofantosa. Z nieautentycznego tekstu dekretu wynika, że miało to nastąpić „przed Dionizja-

Zbliżony pogląd przedstawił I. Arnaoutoglou, *Pollution in the Athenian homicide law*, „Revue Internationale des Droits de l'Antiquité” 40, 2000, s. 109–137. Według tego uczonego celem procedur stosowanych w sprawach o zabójstwo były zemsta i odstraszenie, a procedury dotyczące zabójstwa nie miały związku ze zmazą.

⁴⁰ Bardzo rzeczowe argumenty przemawiające za tezą, że zagrożenie zmazą było nadal silnie odczuwane w Atenach w V i IV wieku przedstawił w dwóch pracach E.M. Harris (*The Family, the community and murder: The role of pollution in Athenian homicide law*, [w:] *Public and Private in Ancient Mediterranean Law and Religion*, red. C. Ando, J. Rüpke, Berlin-Münich-Boston 2015, s. 11–36 oraz *Pollution for homicide after 400 BCE: More evidence for the persistence of a belief*, [w:] *Studies in Greek Law in Honour of Alberto Maffi*, red. L. Gagliardi, L. Pepe, Milan-Udine 2018, s. 143–149). Uczony ten zwrócił uwagę na fakt, że pojęcie zmazy widoczne jest w tetralogiach Antyfonta, w platońskich regulacjach dotyczących zabójstwa w *Prawach*, w prawie z 336 roku dotyczącym zabójstwa tyranów (SEG 12,87), które wyraźnie mówi, że tyranobójca jest wolny od zmazy. Jego zdaniem dowodem na to, że przekonania o zmazie miały wpływ na ateńskie procedury dotyczące ścigania zabójstwa, jest to, iż archont *basileús* sprawujący w tych sprawach jurysdykcję ogłaszał publicznie, że oskarżony o zabójstwo powinien trzymać się z dala „od święconej wody, libacji, kielichów do mieszania wina, ofiar i Agory” (Demostenes 20,158). Miało to zapobiec skałaniu świątyń i budynków publicznych przez oskarżonych dotkniętych zmazą. Za tą tezą przemawia również to, że procesy o zabójstwo odbywały się na świeżym powietrzu, aby jak mówi Antyfont (5,11), sędziowie nie wkraczali w to samo miejsce co osoba, która „nie ma czystych rąk”. Innym dowodem jest fakt, że kiedy osoba, która przebywała na wygnaniu za mimowolne morderstwo, została oskarżona o popełnienie kolejnego zabójstwa, musiała się bronić w sądzie we Freatto z łodzi u brzegu morza (Demostenes 23,78; Polluks 8,120). Łódź nie mogła dotknąć ziemi, a z łądem nie mogły łączyć jej ani trap, ani kotwica, ponieważ skutkowałoby to rozprzestrzenieniem się zmazy. Osoba, która popełniła mimowolne zabójstwo i została ulaskawiona przez krewnych ofiary, musiała złożyć ofiarę oczyszczającą, aby usunąć zmazę (zob. Demostenes 37,59). Nie można też pomijać faktu, że Ateńczycy, rewidując prawa Drakona i Solona między 410 a 399 rokiem, nie usunęli przepisów dotyczących *miasma*.

⁴¹ Zob. IG I³ 131,1–9; Is. 5,47.

⁴² Na temat dwóch ostatnich przywilejów zob. na przykład Is. 5,47; Dem. 20,18,127–130.

mi”⁴³. Jeśli założyć, że Ateńczycy złożyli ją *pro Dionysion*, mogło się to stać albo w określonym dniu przed świętem Dionizjów, ale niekoniecznie przypadającym blisko tego święta, albo tuż przed samym świętem, co wydaje się rozwiązaniem bardziej racjonalnym. Takie określenie daty pozwalało bowiem wykorzystać obecność obywateli w mieście na obchodach tego ważnego festiwalu⁴⁴.

Po drugie, nie wiemy też, w jaki sposób przysięga była składana. Canevaro i Harris zauważyli, że wyrażenia *κατὰ φυλάς* i *κατὰ δήμους* („według fyl i według demów”) nie występują w innych ateńskich przysięgach⁴⁵. Harris podkreślił, że wyrażenia te odnoszą się do dwóch różnych sposobów organizowania obywateli i dlatego nigdy nie były używane razem. Ponadto zwroty te nigdy nie występują w żadnym dekrete, w którym wymagano od obywateli ateńskich złożenia przysięgi. Każde z tych dwóch wyrażen odnosi się bowiem do innego sposobu organizacji ludzi. Jeśli przyjąć, że taki sposób głosowania był określony w dekrete Demofantosa, każdy Ateńczyk musiałby przysięgać dwa razy: najpierw z członkami swojej fyli, a następnie z członkami swojego demu. Żadne źródło nie wspomina jednak o tym, aby Ateńczycy lub inni Grecy składali tę samą przysięgę dwukrotnie⁴⁶.

Z formą głosowania wiąże się ściśle odpowiedź na kolejne pytanie: w jakim miejscu złożono przysięgę? Nieautentyczny tekst dekretu nie mówi bowiem nic na ten temat. W grę wchodzi trzy możliwości. Przysięga mogła być złożona albo przez wszystkich uprawnionych jednocześnie w tym samym miejscu w Atenach albo na zgromadzeniu fyl, albo na zgromadzeniu demów.

Gdy przyjmiemy, że wszyscy uprawnieni Ateńczycy składali przysięgę jednego dnia w tym samym miejscu w Atenach, w grę wchodzi dwie lokalizacje proponowane przez komentatorów: teatr Dionizosa⁴⁷ na południowym zboczu Akropolu i Agora. Sanktuarium Dionizosa było miejscem, w którym odbywały się główne uroczystości święta Dionizjów. Znajdował się w nim ponadto ołtarz niezbędny do złożenia ofiar przewidzianych w dekrete. Za taką lokalizacją przemawiałoby również powiązanie przysięgi ze zbliżającym się świętem Dionizjów.

Inną proponowaną lokalizacją jest Agora. Niektórzy badacze podkreślają, że w przeciwieństwie do sanktuarium Dionizosa, Agorę kojarzono regularnie zarówno ze spotkaniami obywateli, jak i ze składaniem przysięg. W jej pobliżu znajdował się ponadto ołtarz Dwunastu Bogów, który zapewniał niezbędne miejsce do składania ofiar. Umieszczono także na niej posągi Harmodiosa i Ari-

⁴³ Dionizje wymienione w przysiędze Demofantosa to oczywiście Dionizje Miejskie.

⁴⁴ Zwolennicy uchwalenia dekretu w 410 roku uważają, że przysięgę złożono w przeddzień rozpoczęcia Dionizjów, w miesiącu *Elaphebolion* (marzec/kwiecień) 409 roku, około ośmiu miesięcy po ogłoszeniu dekretu Demofantosa (zob. np. J. Shear, *The oath...*, s. 155).

⁴⁵ Zob. M. Canevaro, E.M. Harris, *The documents...*, s. 124.

⁴⁶ Zob. E.M. Harris, *The authenticity...*, s. 141–142.

⁴⁷ Tak P. Wilson, *Tragic honours and democracy: Neglected evidence for the politics of the Athenian Dionysia*, „The Classical Quarterly” 59, 2009, nr 1, s. 8–29.

stogejtona, tyranobójców przywoływanych w treści przysięgi⁴⁸. Wreszcie przed Buleuterionem, znajdującym się po zachodniej stronie Agory, umieszczono również kamienną stelę z tekstem dekretu Demofantosa. Takie miejsce złożenia przysięgi łączyłoby silniej Ateńczyków z tyranobójcami, których przysięgali przecież naśladować⁴⁹.

Innym możliwym rozwiązaniem jest rytuał oparty na decentralizacji. W takim przypadku przysięga mogła być składana albo na lokalnym zgromadzeniu każdej fyli, albo na zgromadzeniu każdej z attyckich gmin wchodzących w skład danej fyli. W grę wchodzi jednak również inny schemat składania przysięgi w tym modelu. Członkowie danej fyli mogli zebrać się w określonym miejscu w mieście w ustalonym wcześniej terminie i tam złożyć przysięgę.

Żadne inne źródła nie potwierdzają również innych postanowień zawartych w nieautentycznym tekście dekretu. Nie mamy pewności, czy przyszły tyranobójca miał prawo do wystawienia poświęconego mu, wzorem Harmodiosa i Aristogejtona, posągu z brązu na Agorze oraz kultu bohatera, podobnego do tego, jakim otaczano „założycieli” demokracji⁵⁰.

Nie mamy również jasności co do szczegółów dotyczących konfiskaty dóbr niedoszłego tyрана. Tekst dekretu zawiera bowiem dwie wyraźnie sprzeczne klauzule dotyczące tego problemu. Pierwsza przewiduje, że jeśli ktoś obali demokrację lub będzie sprawował urząd po jej obaleniu, to jego majątek zostanie skonfiskowany na rzecz państwa, a dziesiąta jego część przypadnie bogini, czyli Atenie. Druga klauzula zawarta w przysiędze mówi jednak, że jeśli ktoś zabije tyрана, to ten, kto złożył przysięgę, powinien sprzedać cały majątek zgłodzonego uzurpatora i oddać połowę jego zabójcy. Te dwie klauzule stoją ze sobą w wyraźnej sprzeczności⁵¹. Co do drugiej klauzuli Harris słusznie zauważył, że z innych źródeł wiemy jednak, że jedynymi, którzy mieli prawo sprzedać skonfiskowany

⁴⁸ W ostatnim dziesięcioleciu VI wieku na ateńskiej Agorze umieszczono dwa posągi przedstawiające tyranobójców. Ich autorem był Antenor. Władca Persji Kserkses I wywiózł je do Suzy po zdobyciu Aten w 480 roku. Rzeźby zwrócił Ateńczykom, po podboju Persji, Aleksander Wielki. Ustawiono je na Akropolu, gdyż ich pierwotne miejsce zajął pomnik wykonany na przełomie 477/476 roku przez Kritiosa i Nesiotesa, uczniów Antenora. Zachowała się jego rzymska kopia, wykonana z marmuru, prezentowana obecnie w Muzeum Archeologicznym w Neapolu (zob. V. Tosti, *Il sacrificio del tiranno. Nascita e sviluppo della posa dei Tirannicidi nell'iconografia attica*, „Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente” 90, 2012, s. 77–96; A. Stewart, *Kritios and Nesiotes: Two revolutionaries in context*, [w:] *Artists and Artistic Production in Ancient Greece*, red. K. Seaman, P. Schultz, Cambridge-New York 2017, s. 37–54).

⁴⁹ Tak J. Shear, *The oath...*, s. 157–158.

⁵⁰ Na temat tego kultu w kontekście Harmodiosa i Aristogejtona zob. J.L. Shear, *Polis and Panathenaia: The History and Development of Athen's Festival*, Ann Arbor 2001, s. 208–222; J.L. Shear, *The tyrannicides, their cult and the panathenaia: A note*, „The Journal of Hellenic Studies” 132, 2012, s. 107–119; J.L. Shear, *Religion and the polis: The cult of the tyrannicides at Athens*, „Kernos” 25, 2012, s. 27–55.

⁵¹ Zob. M. Canevaro, E.M. Harris, *The documents...*, s. 122; E.M. Harris, *The authenticity...*, s. 140.

majątek, byli tak zwani poleci (*poletai*)⁵². Każdy obywatel mógł jedynie zgłosić majątek podlegający konfiskacie do Kolegium Jedenastu⁵³. Jeśli okazało się, że nieruchomość należała do osoby, której majątek przepadł na rzecz państwa, to ten, kto zgłosił taki majątek, miał jedynie prawo do części dochodu ze sprzedaży przeprowadzonej przez poletów⁵⁴.

Jest za to wielce prawdopodobne, że po złożeniu przysięgi Ateńczycy modlili się o to, żeby dotrzymującemu przysięgi wiodło się dobrze, zaś łamiącemu ją i jego rodowi przyniosło to zgubę. Tego rodzaju klątwy funkcjonowały bowiem, jak już wspomniałem, wcześniej.

Dekret Demofantosa nie był ostatnim ateńskim prawem przeciw tyranii. Wiosną 336 roku, kiedy demokraci obawiali się promacedońskiego zamachu stanu, uchwalono kolejne takie prawo. Jego inicjatorem był Eukrates⁵⁵. Szczęśliwie zachowało się ono na marmurowej steli⁵⁶. Jego początek nawiązuje wyraźnie do rozwiązań zawartych w dekreście Demofantosa. Znajduje się w nim bowiem zapowiedź, że każdy, kto zabije osobę, która powstała przeciwko ludowi ateńskiemu, dążąc do tyranii, lub zgładzi tego, kto pomagał w ustanowieniu tyranii, ma pozostać *hósios*, a więc nieskalany. Dalsza część tego prawa dotyczy członków Areopagu, najstarszej ateńskiej rady, w której zasiadali byli archonci. W 462 roku sprowadzono Areopag do roli sądu w sprawach o zabójstwo, gdy ofiara była ateńskim obywatelem⁵⁷. W IV wieku poszerzono jednak stopniowo jego uprawnienia⁵⁸. Prawdopodobnie w 344/343 roku wprowadzono *apóphasis*⁵⁹, procedurę będącą odmianą *eisangelía eis ton demon*. Na jej mocy Areopag wybierał oskarżycieli publicznych, którzy wnosili oskarżenia o próbę obalenia demokracji, zdradę oraz przekupstwo przywódców politycznych⁶⁰. W okresie poprzedzającym

⁵² Szerzej o ich kompetencjach pisze Arist. *Ath. Pol.* 47,2–3. Na temat sprzedaży konfiskowanych majątków przez poletów zob. Arist. *Ath. Pol.* 47,2; 52,1.

⁵³ Zob. Arist. *Ath. Pol.* 52,1; [Dem.] 53,1–2,19–29.

⁵⁴ Zob. [Dem.] 53,2.

⁵⁵ Eukrates z Pireusu należał do stronnictwa antymacedońskiego. Razem z Demostenesem został skazany na śmierć, gdy Antypater przejął kontrolę nad Atenami w 322 roku (zob. Luc. *Dem. enc.* 31).

⁵⁶ Zob. B.D. Meritt, *Greek inscriptions*, „Hesperia” 21, 1952, s. 355–359, nr 5; SEG XII (1955), nr 87; C.J. Schwenk, *Athens in the Age of Alexander. The Dated Laws and Decrees of the „Lykourgan Era”, 338–326 BC*, Chicago 1985, s. 33–44. Polski przekład tego prawa, pióra K. Stebnickiej, znajduje się [w:] *Wybór źródeł do historii starożytnej*, red. A.S. Chankowski, Warszawa 1995, s. 51.

⁵⁷ Zob. Arist. *Ath. Pol.* 25,2.

⁵⁸ Szerzej na ten temat zob. R.W. Wallace, *The Areopagos Council, to 307 B.C.*, Baltimore 1989; M.H. Hansen, *Demokracja...*, s. 290–295.

⁵⁹ Na temat *apóphasis* zob. R.W. Wallace, *The Areopagos...*, s. 113–115; I. Worthington, *A Historical Commentary on Dinarchus: Rhetoric and Conspiracy in Later Fourth-Century Athens*, Ann Arbor 1992, s. 357–362; M.H. Hansen, *Demokracja...*, s. 292–293.

⁶⁰ Zob. E.M. Carawan, *Apophasis and Eisangelia: The Role of the Areopagos in Athenian Political Trials*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 26, 1985, nr 2, s. 115–140.

uchwalenie prawa Eukratesa Areopag uznawano za organ promacedoński. Prawo Eukratesa wprowadzało kary dla areopagitów na wypadek, gdyby nie dochowali lojalności wobec demosu. Były nimi *atimía*⁶¹, czyli utrata praw obywatelskich, oraz konfiskata majątku każdego areopagity, który po obaleniu demokracji udałby się na Wzgórze Aresa, zasiadał w Radzie lub obradował nad czymkolwiek.

Bibliografia

- Andokides, *Mowy*, przeł. I. Ptaszek, Kraków 2002.
- Arnautoglou I., *Pollution in the Athenian homicide law*, „Revue Internationale des Droits de l'Antiquité” 40, 2000, s. 109–137.
- Arystofanes, *Komedie*, t. 2. *Ptaki, Lizystrata, Thesmoforie, Żaby, Sejm kobiet, Plutos*, przeł. J. Ławińska-Tyszkowska, Warszawa 2003.
- Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, przeł. L. Piotrowicz, Warszawa 2001.
- Bendlin A., *Purity and pollution*, [w:] *A Companion to Greek Religion*, red. D. Ogden, Oxford 2007, s. 178–189.
- Bizoń M., Filonik J., Kucharski J., *Antyfont, Dejnarchos i Likurg*, Katowice 2020.
- Bradeen D.W., *The trittyes in Cleisthenes' reforms*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 86, 1955, s. 22–30.
- Bravo B., Węcowski M., Wipszycka E., Wolicki A., *Historia starożytnych Greków*, t. 2. *Okres klasyczny*, Warszawa 2009.
- Calabi-Limentani I., *Armodio e Aristogitone, gli uccisi dal tiranno*, „Acme” 29, 1976, nr 1, s. 9–27.
- Canevaro M., *Demostene, Contro Leptine. Introduzione, traduzione e commento stolico*, Berlin 2016.
- Canevaro M., *The Documents in the Attic Orators*, Oxford 2013.
- Canevaro M., *The procedure of Demosthenes' Against Leptines: How to repeal (and replace) an existing law*, „Journal of Hellenic Studies” 136, 2016, s. 39–58.
- Canevaro M., *What was the law of Leptines' really about? Reflections on Athenian public economy and legislation in the fourth century BCE*, „Constitutional Political Economy” 29, 2018, s. 440–464.
- Canevaro M., Harris E.M., *The documents in Andocides' On the Mysteries*, „The Classical Quarterly” 62, 2012, nr 1, s. 98–129.
- Carawan E., *Apophysis and Eisangelia: The Role of the Areopagus in Athenian Political Trials*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 26, 1985, nr 2, s. 115–140.
- Carawan E., *Rhetoric and the Law of Draco*, Oxford 2004.
- Demostenes, *Mowy*, przeł. M. Bizoń, J. Doroszewska, J. Filonik, J. Kucharski, Warszawa 2023.
- Dinarchus, Hypereides, and Lycurgos*, przeł. I. Worthington, C.R. Cooper, E.M. Harris, Austin 2001.
- Dmitriev S., *Athenian atimia and legislation against tyranny and subversion*, „The Classical Quarterly” 65, 2015, nr 1, s. 35–50.
- Droysen J., *De Demophanti Patroclidis Tisameni populiscitis quae inserta sunt Andocidis orationi Peri Mysterion*, Berlin 1873.
- Edwards M., *Greek Orators IV. Andocides*, Warminster 1995.

⁶¹ Szerzej na temat rozumienia tego pojęcia w IV wieku, zob. S. Dmitriev, *Athenian atimia and legislation against tyranny and subversion*, „The Classical Quarterly” 65, 2015, nr 1, s. 35–50. Zob. też J. Kucharski, *Jak pozbawiać „czci”*. *Atimia w starożytnych Atenach*, [w:] *Wzory kultury antycznej. Reguły zachowania starożytnych Greków i Rzymian*, red. J. Doroszewska, M. Job, T. Sapota, Katowice 2018, s. 143–161.

- Fränkel M., *Der attische Heliasteneid*, „Hermes” 13, 1878, nr 4, s. 452–466.
- Gagarin M., *The thesmothetai and the earliest Athenian tyranny law*, „Transactions of the American Philological Association” 111, 1981, s. 71–77.
- Hansen M.H., *The Athenian Assembly in the Age of Demostenes*, Oxford 1987.
- Hansen M.H., *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa. Struktura, zasady i ideologia*, przeł. R. Kulesza, Warszawa 1999.
- Hansen M.H., *Eisangelia: The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Impeachment of Generals and Politicians*, Odense 1975.
- Harris E.M., *The authenticity of the document at Andocides on the mysteries 95–98*, „Tekmeria” 12, 2014, s. 121–153.
- Harris E.M., *The Family, the community and murder: The role of pollution in Athenian homicide law*, [w:] *Public and Private in Ancient Mediterranean Law and Religion*, red. C. Ando, J. Rüpke, Berlin-München-Boston 2015, s. 11–36.
- Harris E.M., *Pollution for homicide after 400 BCE: More evidence for the persistence of a belief*, [w:] *Studies in Greek Law in Honour of Alberto Maffi*, red. L. Gagliardi, L. Pepe, Milan-Udine 2018, s. 143–149.
- Harris E.M., *The Rule of Law in Action in Democratic Athens*, Oxford 2013.
- Hefner H., *Der oligarchische Umsturz des Jahres 411 v. Chr. und die Herrschaft der Vierhundert in Athen. Quellenkritische und historische Untersuchungen*, Frankfurt 2001.
- Hignett C., *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1952.
- Isajos, *Mowy*, przeł. J. Rominkiewicz, Wrocław 2013.
- Joyce Ch., *Μη μνησικακεῖν and 'all the laws' (Andocides On the Mysteries 81-2): A Reply to E. Carawan*, „Antichthon” 48, 2014, s. 37–54.
- Krentz P., *The Thirty at Athens*, Ithaca-London 1982.
- Kucharski J., *Jak pozbawiać „czi”. Atimia w starożytnych Atenach*, [w:] *Wzory kultury antycznej. Reguły zachowania starożytnych Greków i Rzymian*, red. J. Doroszevska, M. Job, T. Sapota, Katowice 2018, s. 143–161.
- Łyryka starożytnej Grecji*, oprac. J. Danielewicz, Warszawa-Poznań 1996.
- Luraghi N., *To die like a tyrant*, [w:] *The Splendors and Miseries of Ruling Alone: Encounters with Monarchy from Archaic Greece to the Hellenistic Mediterranean*, red. N. Luraghi, Stuttgart 2013, s. 49–72.
- MacDowell D.M., *Andokides on the Mysteries*, Oxford 1962 (reprinted 2003).
- MacDowell D.M., *Athenian Homicide Law in the Age of Orators*, Manchester 1963.
- McGlew J.F., *Fighting tyranny in fifth-century Athens: Democratic citizenship and the oath of Demophantus*, „Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London” 55, 2012, nr 2, s. 91–99.
- McGlew J.F., James F., *Tyranny and Political Culture in Ancient Greece*, New York 1993.
- Meritt B.D., *Greek Inscriptions*, „Hesperia” 21, 1952, s. 340–380.
- Meyer E., *Thucydides on Harmodius and Aristogeiton, tyranny and history*, „The Classical Quarterly” 58, 2008, nr 1, s. 13–34.
- Mirhady D., *The Dikasts' oath and the question of fact*, [w:] *Horkos: The Oath in Greek Society*, red. A. Sommerstein, J. Fletcher, Exeter 2007, s. 48–59.
- Németh G., *Kritias und die Dreißig Tyrannen. Untersuchungen zur Politik und Prosopographie der Führungselite in Athen 404/403 v. Chr.*, Stuttgart 2006.
- Ober J., *Athenian Legacies: Essay on the Politics of Going on Together*, Princeton 2005.
- Osborne R., *Changing the discourse*, [w:] *Popular Tyranny: Sovereignty and Its Discontents in Ancient Greece*, red. K. Morgan, Austin 2003, s. 251–272.
- Ostwald M., *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law. Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*, Berkeley 1986.
- Ostwald M., *Oligarchia: The Development of a Constitutional Form in Ancient Greece*, Stuttgart 2000.

- Ostwald M., *The Athenian legislation against tyranny and subversion*, „Transactions of the American Philological Association” 86, 1955, s. 103–128.
- Parker R., *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford 1983.
- Phillips D.D., *The Law of Ancient Athens*, Ann Arbor 2013.
- Raaflaub K.A., *Stick and glue: The function of tyranny in fifth-century Athenian democracy*, [w:] *Popular Tyranny: Sovereignty and its Discontents in Ancient Greece*, red. K.A Morgan, Austin 2003.
- Rhodes P.J., *The Athenian Boule*, Oxford 1985.
- Roisman J., Edwards M.J., *Lycurgus. Against Leocrates*, Cambridge 2019.
- Rominkiewicz J., *Atyckie demy po reformach Klejstenesa*, [w:] *Samorząd i samorządność w przeszłości i teraźniejszości*, red. M.J. Ptak, Wrocław 2013, s. 15–26.
- Schoeffer V. von, s.v. *Demoi*, [w:] *Paulys Realenzyklopaedie der classischen Altertumswissenschaft* V,1 (1905), szp. 1–131.
- Schwenk C.J., *Athens in the Age of Alexander: The Dated Laws and Decrees of the “Lykourgan Era”, 338–326 BC*, Chicago 1985.
- Sealey R., *Aristotle, Athenaion Politeia 57,4: Trial of animals and inanimate objects for homicide*, „The Classical Quarterly” 56, 2006, nr 2, s. 475–485.
- Shear J.L., *The oath of Demophantos and the politics of Athenian identity*, [w:] *Horkos: The Oath in Greek Society*, red. A.H. Sommerstein, J. Fletcher, Exeter 2007, s. 148–160.
- Shear J.L., *Polis and Panathenaia: The History and Development of Athen’s Festival*, Ann Arbor 2001.
- Shear J.L., *Polis and Revolution: Responding to Oligarchy in Classical Athens*, Cambridge 2011.
- Shear J.L., *Religion and the polis: The cult of the tyrannicides at Athens*, „Kernos” 25, 2012, s. 27–55.
- Shear J.L., *The tyrannicides, their cult and the panathenaia: A note*, „The Journal of Hellenic Studies” 132, 2012, s. 107–119.
- Sommerstein A.H., *The authenticity of the Demophantus decree*, „The Classical Quarterly” 64, 2014, nr 1, s. 49–57.
- Stewart A., *Kritios and Nesiotes: Two revolutionaries in context*, [w:] *Artists and Artistic Production in Ancient Greece*, red. K. Seaman, P. Schultz, Cambridge-New York 2017, s. 37–54.
- Teegarden D.A., *Death to Tyrants! Ancient Greek Democracy and the Struggle against Tyranny*, Princeton-Oxford 2014.
- Teegarden D.A., *The oath of Demophantus, revolutionary mobilization, and the preservation of the Athenian democracy*, „Hesperia” 81, 2012, nr 3, s. 433–465.
- Thompson W.E., *The deme in Kleisthenes’ reforms*, „Symbolae Osloensis” 46, 1971, s. 72–79.
- Tosti V., *Il sacrificio del tiranno. Nascita e sviluppo della posa dei Tirannicidi nell’iconografia attica*, „Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente” 90, 2012, s. 77–96.
- Trail J., *The Political Organization of Attica: A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and Their Representation in the Athenian Council*, Princeton 1975.
- Wallace R.W., *The Areopagos Council, to 307 B.C.*, Baltimore 1989.
- Whitehead D., *The Demes of Attica 508/7–CA. 250 B.C.: A Political and Social Study*, Princeton 1986.
- Wilson P., *Tragic honours and democracy: Neglected evidence for the politics of the Athenian Dionysia*, „The Classical Quarterly” 59, 2009, nr 1, s. 8–29.
- Worthington I., *A Historical Commentary on Dinarchus: Rhetoric and Conspiracy in Later Fourth-Century Athens*, Ann Arbor 1992.
- Wybór źródeł do historii starożytnej*, red. A.S. Chankowski, Warszawa 1995.